

נאונטולוגיה – ראה ערך ילוד ב. מקורות ראשוניים

נאמנות הרופא

א. הגדרת המושג

בענייני הלכה רבים נזקקים הפוסקים להבנת המציאות הרפואית, ולידיעת אבחנות ותחזיות רפואיות. לשם כך יש צורך בקבלת חוות דעת רפואית על המצב הנוגע לשאלות ההלכתיות, ודנו הפוסקים אם הרופאים נאמנים לקבוע את המציאות כדי להכריע בשאלות הלכתיות. שאלת נאמנות הרופאים נוגעת הן לעצם המידע הרפואי שבידם על פי חכמת מדע הרפואה, והן לנאמנותם האישית.

בערך זה יידונו דיני נאמנות הרופאים ביחס למקרים פרטיים, ולא שאלת נאמנות מדע הרפואה, ושאלת נאמנות המדע בכללי¹.

כללי – מצינו מספר מקורות בתלמוד, שלפיהם התייעצו חז"ל עם רופאים בענייני הלכה, כאשר פתרון השאלה ההלכתית דורש ידיעה במקצוע הרפואה, או שסמכו על אומדנות הרופאים בעניינים הלכתיים הדורשים ידיעה רפואית. להלן דוגמאות אחדות:

נידה – המקור העיקרי לשאלת נאמנות הרופאים בהלכה היא הסוגיא הבאה: "מעשה באשה שהיתה מפלת כמין קליפות אדומות, ובאו ושאלו וכו' לחכמים, וחכמים שאלו לרופאים, ואמרו להם, אשה זו מכה יש לה בתוך מעיה, שממנה מפלת כמין קליפות, תטיל למים, אם נימוחו טמאה. ושוב מעשה באשה שהיתה מפלת כמין שערות אדומות, ובאה ושאלה וכו' לחכמים, וחכמים לרופאים, ואמרו להם שומא יש לה בתוך מעיה, שממנה מפלת כמין שערות אדומות, תטיל

ציון, כסלו תרפ"א, סי' א, וסי' ט (הועתק בס' אוצרות הראי"ה, ח"ג, עמ' 172 ואילך); שו"ת דעת כהן סוסי' עט, וסי' קצא, וסוסי' רלד; חזו"א כלאים סי' ג סק"ו; שו"ת הגר"א הרצוג חאו"ח סי' פ; שם חיו"ד סי' כ אות ב, וסי' כא; מ. הלפרין ואח', תחומין, ד, תשמ"ג, עמ' 431 ואילך. וראה בשו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלח, שחז"ל סמכו בהרבה עניינים מענייני התורה על בעלי הטבעים

[1] בשאלת נאמנות המדע ביחס להלכה – ראה בהרחבה במבוא ב – דת ומדע. שאלת נאמנות המדע בדברים שונים, כגון מדע הכימיה, הבוטניקה וכו', אף הוא נידון בהרחבה בין הפוסקים – ראה שו"ת הריב"ש סי' תמו; שו"ת שבות יעקב ח"ג סי' כ; שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"א סי' ל ד"ה וכ"ש; שו"ת אבן יקרה מהדו"ת סי' יג; שם מהדו"ג סי' פב; הגר"א קוק, שערי

למים, אם נימוחו טמאה².

וכבר הקשו ראשונים ממה נפשך, אם הרופאים נאמנים, למה בחנו את דבריהם; ואם אינם נאמנים, וחכמים סמכו על בדיקתם במים, אם כן רופאים למה לי כלל³.

יש מהפוסקים שביארו סוגיא זו בדרכים המוכיחות שסומכים על נאמנות הרופאים — יש שכתבו, שהרופאים הם שהציעו את הבדיקה במים, כי בעצמם לא היו בטוחים בהסברם, ועל פי תוצאות דבריהם ובדיקותיהם סמכו עליהם חז"ל, ואם סומכים עליהם ועל בדיקתם לקבוע אם האשה נידה אם לאו, סימן שהרופאים נאמנים גם בחשש איסור כרת⁴; או שבדרך כלל סומכים על הרופאים, אבל במקרים שיש אפשרות לבחון את דבריהם לאור

ניסיון מעשי, אז אין לסמוך על דבריהם בלבד, אלא להשתמש בניסיון, ולכן ביקשו חז"ל לברר את דברי הרופאים בבדיקה⁵; ויש מי שכתבו, שהפיסקה "טטיל למים וכו'" לא שייכת כלל לשני המעשים, אלא זו פסקא חדשה השייכת למשנה, ורק בגלל טעות המדפיס שורבבה הפסקא למעשים, ולפיכך יש ראייה מסוגיא זו שסומכים לגמרי על הרופאים אפילו באיסור כרת, ואין צורך לבחון את דבריהם כלל⁶.

ויש מהפוסקים שביארו את הסוגיא בדרכים המוכיחות שאין סומכים על הרופאים — יש שכתבו, שחז"ל הם שדרשו את הבדיקה כדי לבחון אם הרופאים צדקו בדבריהם, כי לא האמינו לדברי הרופאים, ומכאן שאין סומכים על דברי הרופאים באיסורי תורה⁷, ומה

הראשונים. [2] תוספתא נידה ד א; בבלי נידה כב ב; ירושלמי נידה ג ב. וראה בבבלי נידה שם, שצריך להטיל במים פושרים. [3] שו"ת הרא"ש כלל ב סי' יח, שהקשה לרשב"א, ועל פי מה שפירשו בשו"ת חת"ס חיו"ד סי' קנח, וחסאבה"ע"ז ח"ב סי' סא, ובכרתי ופליתי הל' נידה סי' קפח סק"ה (אמנם בשו"ת דעת כהן סי' קמ העיר, שלפי גירסת שו"ת הרא"ש שלפנינו אין זה הפירוש המדוייק, עיי"ש). בתשובת הרא"ש לא נמצאה תשובה לשאלה זו, אבל בתוספי הרא"ש לנידה שם יש הסבר לעניין. [4] שו"ת מהר"ם מרוטנברג, מקיצ"נ סי' נג; תוספי הרא"ש נידה, שם; שו"ת מהרי"ק שורש קנט; ב"י יו"ד סי' קצא ד"ה כתב הר"ן; המחבר יו"ד קפו ח; שו"ת ב"ח החדשות סי' לו (וכתב שם, שיתכן שהרופאים היו בני ברית); שו"ת מהר"י ברונא סי' רמז-רמח; שו"ת שבות יעקב ח"א סי' סה; שם ח"ג סי' קו; כרתי ופליתי יו"ד סי' קפח סק"ה; שו"ת מהר"ש ענגיל ח"א סי' ד; שם ח"ג סי' סו; שם ח"ה סי' פט; שו"ת זרע אמת ח"א סי' עט, וסי' פג; שם

ח"ב סי' לב; תורת יקותיאל, חלק שו"ת סי' ח; שו"ת מהרש"ם ח"א סי' יג; שו"ת משה האי"ש סי' כט. ובשו"ת חכם צבי סי' מו כתב, שמה ששאלו לרופאים היה לברר אם הקלקול היה במקור, ולא מכה ברחם. [5] שו"ת עבודת הגרשוני סי' כב. [6] שו"ת ב"ח החדשות סי' לו; ביאור הגר"א יו"ד סי' קצט סק"י; מנחת עני בשם הגר"ח מוולוז'ין, ובשם ר' יעקב מקארלין (הובא בשו"ת מהרש"ם ח"א סי' יג, בשם משכנות יעקב, ובהמאסף שנה ד סי' סג, וראה עוד בס' שבט מיהודה, מהדורת תשמ"ד, עמ' שמז ואילך); קהלת יעקב, חלק השו"ת חיו"ד ד"ו ע"ג; שו"ת משה האי"ש סי' כח; שו"ת באהלי אהרן ח"ב סי' ס; שו"ת מקדשי השם ח"א סי' פו, תשובת הג"ר נחום ווידנפעלד בעל חזון נחום. ראייתם — בתוספתא ובירושלמי שם כלל לא נזכרת הפסקא טטיל למים וכו', אשר מוזכרת רק בבבלי נידה שם; אמנם בס' מחקרים בספרות החשובות, עמ' 129, העיר שהגירסא בכת"י מינכן בתוספתא הנ"ל כוללת את הפסקא טטיל למים וכו'. [7] רמ"א

הוכחה מכרעת שתמיד סומכים על הרופאים¹².

טומאת מת – מעשה שהביאו קופה מלאה עצמות לבית הכנסת של תרסיים, והניחוה באוויר, ונכנס תודוס הרופא וכל הרופאים עמו, ואמרו אין כאן שדרה ממת אחד¹³, ומבואר שבגלל כוח עדותם של הרופאים הללו עמדו למניין וטהרו, הרי שסמכו על הרופאים להקל באיסורים בדבר שהוא אסור מן התורה, ואין לדחוק ולומר שמדובר בטומאה ברשות הרבים שספקה טהור, ודברי הרופאים סייעו רק לעשות הדבר לספק, שאז העיקר חסר מן הספר, וצריך לומר שמדובר גם ברשות היחיד¹⁴. אך יש מי שכתב, שנאמנות הרופאים היתה דווקא מפני שדבריהם באו מתוך מדע מבורר על פי החוש¹⁵.

טריפה – תודוס הרופא אמר, שאין פרה וחזירה יוצאת מאלכסנדריה של מצרים שאין חותכים האם שלה, בשביל שלא תלד¹⁶, ועל סמך עדותו זו נקבעה ההלכה, שבהמה שניטל הרחם שלה – כשרה¹⁷. ויתכן לומר שנאמנותם היתה רק בגדר של ידיעה כללית¹⁸, או שהיתה זו

שנוקקו חכמים לשאול לרופאים היה זה משום שהצורות שהפילה האשה היו מאד בלתי שגרתיות, וחז"ל לא ידעו אם בכלל יכול להיות כדבר הזה, וכשהרופאים אמרו שדבר כזה יכול לקרות, הלכו הם ובדקו הדבר, אבל לא סמכו על הרופאים⁸, והיינו ששאלו את הרופאים רק על העקרון הכללי, כי רק בזה הם נאמנים, אבל אין הם נאמנים על המקרה הפרטי, ולכן אחרי שרופאים אישרו את העקרון, עשו חכמים את הניסיון ביחס למקרה המסויים שבא לפניהם, ועל פי תוצאותיו פסקו את ההלכה⁹; או שנאמנות הרופאים היתה דווקא בגלל שיכלו לברר בחוש ובניסיון את דבריהם¹⁰.

איבר מן החי – עצם שנשברה בהיות הבהמה בחיים, ונקדר הבשר בסכין מעל השבר בעיגול כמין טבעת, נסתפקו חכמים אם הבשר הזה מעלה ארוכה או לא, ושאלו לחכמים ולרופאים ואמרו שיש לסרוט את השבר בעצם, ועל ידי שהוא מוציא דם, הוא מתחבר עם הבשר הבריא, ונמשך זה אצל זה, ומעלה ארוכה¹¹. ומשמע מכאן, שהרופאים נאמנים להתיר איסור איבר מן החי. ואולי אף כאן מדובר בדבר שניתן לבחון בחוש ובניסיון, אך אין

סק"ה. [11] חולין עז א, וברש"י שם. וכן נפסק בטוש"ע יו"ד נה יא. אמנם ראה ברמב"ם מאכלות אסורות ה ח, ובמ"מ ולח"מ שם. [12] וכשיטת הגראי"ה קוק, לעיל הע' 10. [13] תוספתא אהלות ד ב; נזיר נב א; ירושלמי ברכות א א. [14] הגראי"ה קוק, שערי ציון, כסלו תרפ"א, סי' א. [15] הגראי"ה קוק, שם. [16] סנהדרין לג א; בכורות כח ב. [17] סנהדרין ובכורות שם; רמב"ם שחיטה ח כה, ובמ"מ שם; טוש"ע יו"ד מה א. וראה בע' רחם הע' 102 ואילך. [18] וכשיטת החת"ס, ראה

בדרכי משה יו"ד סי' קצא אות ד; שו"ת מהר"ם מלובלין סי' קיא; שו"ת פנים מאירות ח"א סי' יב; שו"ת דברי חיים ח"ב חיו"ד סי' עא. [8] שו"ת דברי חיים ח"ב חיו"ד סי' עא. [9] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קנח, וסי' קעה; שם חאבה"ע ח"ב סי' סא; ח"י חת"ס לע"ז ל א, לחולין דמ"ז, ולנידה כב ב; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' רמד. וראה עוד בשו"ת מהרי"א הלוי ח"א סי' קסג. [10] הגראי"ה קוק, שערי ציון, כסלו תרפ"א, סי' א. וראה עוד שו"ת מעיל צדקה סי' לד; שו"ת חכם צבי סי' מו; סדר"ט סי' קפח

ידיעה על פי החוש והניסיון¹⁹.

היא בגדר וודאי. ויש מי שדחו זאת, שמדובר דווקא כשהאומדנא היא בדבר שיכול להתברר לכל אדם, או שזו אומדנא שניתן להוכיחה בחוש ובניסיון²⁶; או שדין זה הוא דווקא כשיש רגלים לדבר²⁷, או שהאומד הוא על ידי בית הדין דווקא, ולא על ידי הרופאים²⁸.

רוצח — ועוד בדיני רוצח נפסק, שהרופאים נאמנים להכריע אם יש למכה מסויימת רפואה או לא, ובדרך זו מוגדר הנרצח אם הוא טריפה או שלם, ועל פי זה ממיתים את הרוצח²⁹, ומשמע שהם נאמנים אפילו לחיוב מיתה, ומכאן יש מי שהוכיח שנאמנותם היא בתורת וודאי³⁰, או לפחות שנאמנותם היא מדין רוב, ולא מדין ספק, שהרי צריך לדבריהם שמכה זו אין לה תעלה באדם כדי לחייב את הרוצח מיתה, ובלא זה היה פטור³¹. ויש מי שדחו ראיה זו, כי שם יש חזקה גדולה מאד, שהרי הכהו מכה שיש בה כדי להמית ונפל למשכב, ורק בנסיבות כאלו נאמנים הרופאים³².

גיטין — האומר לאשתו, הרי זה גיטך מהיום אם מתי מחולי זה, ועמד והלך בשוק, וחלה ומת, אומדים אותו אם מחמת חולי הראשון מת, הרי זה גט, ואם

אומד רפואי — מצינו במספר עניינים בדיני נפשות ובדיני ממונות, שצריך אומד רפואי על המצב: בדיני רוצח צריך אומד על הדבר שהכה בו, אם ראוי אותו חפץ להמית, ועל המקום שהכה עליו, אם ראוי למות באותו איבר, וכן משערים את המכה עצמה, ומשערים כוח ההורג, וכוח הנהרג, ומקום המכה²⁰; וכן המכה את חברו ואמדוהו למיתה, והיקל ממה שהיה, ואחר כך הכביד חוליו ומת — חייב²¹; וכן באשה שהיא מקשה לילד, שמחתכים את הוולד במעיה, ומוציאים אותו איברים איברים²²; ובדיני מלקות צריך אומד על מידת כוחו של החוטא לעמוד במלקות, ומספר המלקות שלו²³; וכן הדין בדיני ממונות, שאומדים את הנזק והריפוי, ומחייבים ממון על פי הערכה רפואית זו²⁴; ובמתנת שכיב מרע שעמד בין חולי שציווה בו, לבין חולי שמת ממנו, שאומדים על פי רופאים, אם מחמת חולי ראשון מת, מתנתו מתנה, ואם לאו אין מתנתו מתנה²⁵. ואף שלא מצויין במפורש בכל המקומות האלו שהאומד נעשה על ידי רופא, מסתבר שגם אומדנת רופאים מועילה בזה, ואפילו להחמיר בדיני נפשות ובדיני ממונות, מכאן שאומדנת רופאים

ח"מ רנ ב. [26] הגר"א קוק, שערי ציון, כסלו תרפ"א, סי' ט. [27] רמב"ם רוצח ד. ה. וראה בכס"מ שם; תויו"ט שלהי נזיר. וראה להלן הע' 74 ואילך. [28] שו"ת מהר"י אסאד חו"ד סי' קצג, על פי רש"י סנהדרין שם ד"ה ואמדוהו שכתב, ואמדוהו למיתה — בית דין. [29] רמב"ם רוצח ב. ח. וראה בע' טרפה הע' 24 ואילך. [30] הרב מ. אילן, תורה שבעל פה, יח, תשל"ו, עמ' ע ואילך. [31] שו"ת מהר"ם שיק חו"ד סי' רמד. [32] שו"ת צמח צדק חו"ד סי'

לעיל הע' 9. [19] וכשיטת הגר"א קוק, ראה לעיל הע' 14. [20] ספרי במדבר לה טז-יח; רמב"ם רוצח ג א-ו. [21] סנהדרין עח א; רמב"ם רוצח ד ג-ה. [22] משנה אהלות ז ו; סנהדרין עב ב; רמב"ם רוצח א ט; טוש"ע ח"מ תכה ב. וראה שו"ת אגרות משה חח"מ ח"ב סי' סט אות ד. [23] מכות כב א; רמב"ם סנהדרין יז ב-ג. [24] ב"ק צא א; רמב"ם חובל ומוזיק ב יג-טו; טוש"ע ח"מ תכ יז-יח. [25] גיטין עב ב; ב"ב קנא ב; רמב"ם זכיה ומתנה ח כו; טוש"ע

מכאן אין ראייה לשאלת נאמנות הרופאים בדרך כלל, שכן לכל הדעות יוצרים דברי הרופאים לפחות ספק פיקוח נפש בשבת⁴⁰.

ייחוס ובכור – המיילדת נאמנת לומר אם הבן היילוד הוא כהן, לוי, נתין, או ממזר⁴¹; כמו כן נאמנת המיילדת לזהות את הבן הבכור במקרה של לידת תאומים⁴².

דיינים בסנהדרין – יש מי שהעלה ספק במהימנותם המוחלטת של הרופאים בעניינים המופיעים בפני בית הדין על סמך העובדה⁴³ שחברי הסנהדרין צריכים להיות בקיאים ברפואה⁴⁴.

ג. עקרונות כלליים

פניה לרופאים לבירור מצבים עובדתיים – מצינו בחז"ל ובפוסקים שפנו לרופאים כדי לברר את עמדתם במציאות הרפואית הנוגעת לשאלות הלכתיות, וכן זירזו את השואלים להיוועץ בדעת רופאים ולשמוע לדעתם⁴⁵, ויש מי שכתב, שמן הראוי להיווכח מה דעת הרופאים בעניינים

לאו – אינו גט³³. יש מי שהוכיח מכאן, שסומכים על אומד הרופאים אפילו בעניין אשת איש, ואף על פי שאין דרך לאשר את דבריהם בחוש ובניסיון³⁴; ויש מי שדחה ראייה זו, כי בעניין תנאי בגט הדבר תלוי בדעתו של האדם על פי תנאו, ויש להניח שהוא התנה ביחס למחלתו כפי מה שיאמרו הרופאים, שהרי הלך אליהם להתרפא, ולכן הרופאים נאמנים דווקא בגלל תנאו, ולא בגלל שזה בירור האמת³⁵.

גילוי עריות – מעשה באדם אחד שנתן עיניו באשה אחת, והעלה ליבו טינא, ובאו ושאלו לרופאים, ואמרו אין לו תקנה עד שתיבעל³⁶. ואף שלהלכה נפסק, שאין לאפשר לאיש לבצע מה שליבו חפץ, ואפילו בפנויה³⁷, אך אין הטעם משום חוסר נאמנות הרופאים, אלא טעמים אחרים.

שבת – מעשה בחסיד אחד שהיה גונח מליבו, ושאלו לרופאים, ואמרו אין לו תקנה עד שינק חלב וותח משחרית לשחרית³⁸, ורפואתו שצריך לינק בעצמו מן הבהמה, ודבר זה מותר אפילו בשבת³⁹.

[36] סנהדרין עה א. [37] גמ' שם; רמב"ם יסודי התורה ה ט. [38] ב"ק פ א; תמורה טו ב; ירושלמי סוטה ט י. [39] כתובות ס א, ובר"ן שם. ראה בע' לב הע' 173 ואילך, שדבר זה מותר אף על פי שאין בו סכנה. [40] ראה להלן הע' 62 ואילך. [41] קידושין עג ב; רמב"ם איסורי ביאה טו לב; טוש"ע אבהע"ז ד לה. וראה באוצה"פ שם, בגדרי נאמנות זו. [42] קידושין עד א; רמב"ם נחלות ב יד; טוש"ע חו"מ רעז יב. וראה עוד בע' לדה הע' 82 ואילך. [43] רמב"ם סנהדרין ב א. [44] ראה שו"ת מהר"י אסאד חיו"ד סי' קצג. [45] על הדוגמאות מחז"ל ראה

סד, עיי"ש; שו"ת היכל יצחק חאבהע"ז ח"א סי' ח. [33] גיטין עב א; רמב"ם גירושין ט יח; טוש"ע אבהע"ז קמה ז. [34] שו"ת נודע בשערים סי' יב; שו"ת מקדשי השם ח"א סי' פו, תשובת בעל חזון נחום. ואף שהרמ"א אבהע"ז קמה ט (על פי המהר"ם מרוטנברג סי' ל להל' אישות), כתב שבזמן הזה אין אנו בקיאים, ולכן אין לסמוך בזמן הזה מאומדנת הרופאים (וראה בביאור הגר"א שם סקי"א), אין זה דוחה את העקרון, אלא רק בגלל בעיית בקיאות. [35] הגר"א קוק, שערי ציון, כסלו תרפ"א סי' ט; שו"ת היכל יצחק חאבהע"ז ח"א סי' ח.

הנוגעים להלכה, וכן נהגו חז"ל ששאלו לרופאים, וכן נהגו הראשונים, וכן עשה בעצמו מעשה כמה פעמים לשאת ולתת עם הרופאים⁴⁶, וכן המקובל בימינו שגדולי הפוסקים מתייעצים עם רופאים בשאלות רפואיות-הלכתיות מעשיות, ומבררים עמהם את המציאות של החולה השואל, ונוהגים להפנות שואלים בענייני הלכה הנוגעים לרפואה להתייעץ עם רופאים, וכן סומכים בתי הדין הרבניים על עדויותיהם של רופאים מומחים בשאלות העומדות על הפרק בענייני קידושין, גירושין, עגונה, מזונות וכיו"ב.

הגבלות עקרוניות בנאמנות הרופאים – יחד עם זאת מצינו מחלוקת בפוסקים אם לסמוך על נאמנותם של הרופאים בתנאים ובמצבים שונים, ורבים הם הפוסקים שדנו בשאלה זו בהקשרים

נאמנות בוודאי או בספק – יש

ש"ת השיב רבי אליעזר סי' ב; פת"ש יו"ד סי' קפו סק"ל; שו"ת משה האי"ש סי' כט, תשובת ר' משה חיים אלישר; שו"ת פרי השרה ח"ד סי' פח. [48] ראה בשו"ת חת"ס חיו"ד סי' קעה, ובחידושי לע"ז דל"ה, והיינו כיוון שהעב"ם אוכלים שקצים ורמשים חביל גופיה, כמבואר בע"ז לא ב (היינו שגופם חם, ראה רש"י נידה לד ב ד"ה חביל. וראה תוס' ע"ז שם ד"ה דאכלי). [49] ראה תשובת בעל חזון נחום, הובאה בשו"ת מקדשי השם ח"א סי' פו, שהקשה על שיטה זו מהמבואר בגיטין ע א, שרב שימי בר אשי עשה רפואה לגוי, וכתבו התוס' שם ד"ה רב, שעשה כן כדי להתחכם בחכמת הרפואה, כדי שידע לרפאות ישראל. וכן ראה בשו"ת מהרש"ם ח"ב סי' קפב, שהעיר שדווקא בדברים שנכנסים למעיים חביל גופיהו, ואז אין נאמנות ממה שלומדים על גופות גויים, אבל במקומות אחרים בגוף לא שייך עניין זה. ובמנחת פתים יו"ד סי' קפו כתב, שבזמן הזה אין הנוכרים רגילים לאכול שקצים ורמשים, ולכן אין לחלק בין חכמת

לעיל בחלק ב. על הדוגמאות בפוסקים ראה לדוגמא – פחד יצחק, ע' חולה בשבת; שו"ת מהר"י בן לב ח"א סי' ל; שו"ת מהרש"ך ח"ב סי' קס; שו"ת מהרי"ט ח"ב חאבה"ע"ז סי' יד; שו"ת הלכות קטנות ח"א סי' רצ; שו"ת עבודת הגרשוני סי' כב; שו"ת דבר שמואל סי' שלא; שו"ת חות יאיר סי' רלד; שו"ת שב יעקב סי' לו, וסי' מא; שו"ת שבות יעקב ח"א סי' סה, וסי' פו; שם ח"ב סי' קו; שם ח"ג סי' עח, וסי' פ, וסי' קו; כרתי ופליתי יו"ד סי' מ סק"ד; שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' מט, וסי' נה, וסי' נח; שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' כא; שו"ת רעק"א ח"א סי' סא; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קנח, וסי' קס, וסי' קסז, וסי' קעד; שם חאבה"ע"ז ח"ב סי' סא; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ק ח"א סי' עד, וסי' קנו; שם מהדו"ב ח"ד סי' עח; שם מהדו"ג ח"א סי' י, וסי' יח, וסי' לו; שם מהדו"ג ח"ב סי' מא; שם מהדו"ג ח"ג סי' פה; דעת תורה, סוף הל' טריפות, בקו"א אות רלו. וראה עוד בס' הרפואה והיהדות, עמ' 285-286, ובהערות שם. [46] שו"ת שבות יעקב ח"ג סי' עח. [47] ראה

הסבורים, שנאמנות הרופאים היא וודאית, כי עליהם אנו סומכים באיסורי כרת ומיתות בית דין, לפי שהם יודעים בטיב החולאים והמיתות⁵⁰, או שכיוון שנתנה התורה רשות לרופא לרפאות, נתנה לו התורה נאמנות בכל מה שיאמר⁵¹. לפיכך, נאמנות הרופאים היא גם באיסורי תורה, וגם בדברים שאינם נוגעים לפיקוח נפש; ויש הסוברים, שנאמנותם היא מדין ספק, וכפי שמוכח בעליל מהעובדה שהם משנים דעתם מזמן לזמן, וביניהם אין הסכמה בהרבה דברים, ולפעמים יש שהם מניחים יסוד מוסד בחכמת הרפואה, ואחר כך בא דור אחר וסותר מה שנאמר⁵². לפיכך, נאמנות הרופאים היא רק באיסורי דרבנן, או במצבים של פיקוח נפש, שבשניהם סומכים על הספק.

אכן גם לשיטות שאין הרופאים נאמנים, לא יעלה על הדעת שאין אמירת

הרופאים נחשבת לכלום, כי בקיאים הם באומנותם, אלא שלענין איסורים אין מחשיבים דבריהם כוודאי⁵³. ועוד, שגם לשיטות אלו יש שהרופאים נאמנים אפילו באיסורי תורה, כאשר יש צירוף של גרדי נאמנות אחרים, וכפי שיבואר להלן.

ביסוד נאמנות הרופאים – יש אומרים, שנאמנותם היא מתורת עדות, ואז יש להחיל עליהם כל דיני עדות, ולפיכך רופאים שהם פסולי עדות מדין תורה לא יהיו נאמנים⁵⁴, ורופא אחד נאמן רק בדבר שלא איתחזק איסורא, ושניים נאמנים גם נגד איתחזק איסורא, ואף בענייני תורה, ונכרי או פסול נאמנים מדין אומן לא מרע אומנותיה, ולכן נאמנים רק בדבר שניתן לברר בחוש ובניסיון כדיני תורה, ובדרבנן יוצר ספק בכל מקרה, גם כשלא ניתן לברר בחוש⁵⁵; יש אומרים, שנאמנותם היא מדין רוב⁵⁶, או שדבריהם הם פחות מרוב⁵⁷,

הרפואה עליהם ועל בני ישראל. [50] שו"ת מהרי"ט ח"ג חאבהע"ז סי' יד; שו"ת מהרי"ק שורש קנט; שו"ת חכם צבי סי' מו; שו"ת חקרי לב חיו"ד ח"ג סי' פו; שו"ת אחיעזר חיו"ד סי' טז אות ו; שו"ת אגרות משה חח"מ ח"ב סי' סט אות ד; שו"ת עמודי אש ח"א סי' א, בשיטת הרמ"א, פרט לאיסורי ערווה דאורייתא. וראה עוד לעיל בחלק ב, שיטות הפוסקים שהוכיחו את נאמנותם הודאית של רופאים מסוגיות הש"ס. [51] ערוך השלחן יו"ד קפו סט. [52] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קנח; שם חאבהע"ז ח"א סי' סא; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' קנח; שו"ת מהר"ש ענגיל ח"א סי' ד; שו"ת דעת כהן סי' קמ. וראה עוד לעיל בחלק ב, שיטות הפוסקים שדחו ההוכחות על נאמנותם של רופאים מסוגיות הש"ס. [53] שו"ת כתב סופר חאבהע"ז סי' כו. [54] ראה מאמרו של הרב מ. אילן, תורה שבעל פה, יח, תשל"ו, עמ' ע ואילך. [55] הראי"ה קוק, שערי ציון, כסלו תרפ"א, סי' א, וסי' ט; אמנם יש להעיר, שבדיני

עדות יש כללים מוגדרים, שלא תמיד מבוססים על ההגיון גרידא, אלא על גזירת הכתוב, כגון העובדה שקרובים פסולים לעדות, וכדברי טוש"ע חו"מ לג' י – "זה שפסלה תורה עדות הקרובים, לא מפני שהם בחזקת אזהבים זה את זה, שהרי פסולים להעיד בין לזכותו בין לחובתו, ואפילו משה ואהרן אינם כשרים להעיד זה לזה, אלא גזירת הכתוב הוא"; וכן "הגרים מעבדים אין להם קרובה, אפילו שני אחים תאומים שנתגיירו מעידים זה לזה, דגר שנתגייר כקטן שגולד דמו" – שם, יא; וכן העובדה שניצטוונו לחתוך את הדין על פי שני עדים כשרים, ואף על פי שאפשר שהעידו בשקר – רמב"ם יסודי התורה ז' ז. [56] שו"ת מהר"ם מלובלין סי' קיא; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קעה; שו"ת מהר"ם שיק חאבהע"ז סי' ב; שו"ת מהרש"ם ח"א סי' כד. [57] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קכה; שו"ת עבודת הגרשוני סי' כב; שו"ת שבות יעקב ח"א שי' סה; שם ח"ב סי' עו; שו"ת דעת כהן סי' קמ; שו"ת מנחת יצחק

ולפיכך אם אפשר לברר דבריהם, צריכים לעשות זאת; ויש אומרים, שנאמנותם היא מדין חזקה שאומן לא מרע אומנותו, או מדין חזקה שאדם אינו משקר בדבר ששיקרו עשוי להתגלות⁵⁸, ולפי טעם זה סומכים על הרופאים גם במצבים שאין אפשרות לברר אם טעו⁵⁹, וכן נאמנים גם רופאים שהם פסולי דין⁶⁰, ואפילו גוי, ואפילו רופאה, ואפילו באיסורי תורה⁶¹.

ד. פרטי דינים כלליים

בפיקוח נפש – הרופאים נאמנים לכל הדעות אם אומרים שיש פיקוח נפש במצב, וגם רופאה נאמנת לקבוע מצב של פיקוח נפש, ולהאכיל על פיה ביום הכיפורים⁶², שהרי גם ספק פיקוח נפש דוחה את כל האיסורים שבתורה, פרט לשלוש עבירות, ואין בזה מי שיפקפק⁶³.

לפיכך, אם אומרים הרופאים שיש סכנה במצבו של החולה, מותר לחלל שבת, מותר לאכול ביום-הכיפורים, אין למול תינוק בזמנו, וכיוצא בזה לשאר איסורים. ואף בזה יש מי שכתב, שמאמינים לרופא בענייני פיקוח נפש להקל באיסורי תורה דווקא אם האדם מוחזק להיות חולה, אבל מי שמוחזק להיות בריא, אין דברי הרופא יוצרים אפילו ספק לעבור על איסורי תורה⁶⁴; ואם אומרים הרופאים, שאין במצב משום פיקוח נפש, אם קביעתם אינה מתנגדת באופן עקרוני לקביעה הלכתית בנידון, הרי הם נאמנים⁶⁵, וזאת אפילו אם נאמנותם אינה אלא מכוח ספק, ואף על פי שאין הולכים בפיקוח נפש אחר הרוב, אבל לדבריהם מצטרף רוב חולים לחיים⁶⁶; ואם קביעתם שאין במצב משום סכנה מתנגדת באופן עקרוני לקביעת חז"ל, אין הם נאמנים. לפיכך, אם

על עדות רופאים מדין חזקה שאומן לא מרע אומנותו, ואינו חשוד במסירת חוות דעת שקרית – ראה תיק 1425/260 בית דין רבני איזורי בפתח תקוה, פד"ר כרך א עמ' לג; תיק 502 בית דין רבני אזורי ירושלים, פד"ר כרך א עמ' רלה. וראה עוד מה שכתב השופט משה דרורי בפסק דין ברע 775/03 מחוזי ירושלים, אבישג אוהנה נ' אליהו ואבנר (טרם פורסם). [62] ראה רא"ש יומא פ"ח סי' יד, בשם ריב"א; ביאור הגר"א או"ח סי' תריח סק"א. [63] שו"ת בשמים ראש סי' רנט; שו"ת שבות יעקב ח"א סי' סה; שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' מט; שו"ת פנים מאירות ח"א סי' יב; עקרי הד"ט יו"ד סי' יד אות ה; הגר"י אייבשיץ, הובאו דבריו באוצה"פ סי' יג סקצ"ב אות א; שבת מיהודה, מהדורת תשמ"ד, עמ' שמו ואילך. ולעניין נאמנות רופאים בזמן הזה בענייני פיקוח נפש – ראה להלן הע' 64 ואילך. [64] שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"ב סי' פב. [65] שו"ת היכל יצחק חאבהע"ז ח"א סי' ח. [66] ראה קידושין ע"א ב; גיטין כ"א ב; יב קנ"ב.

ח"א סי' קכה אות ו; שם סי' קכו אות ב. [58] שו"ת חוט המשולש סי' ב; שו"ת מהרש"ם ח"ב סי' קעב. וכתב שם, שאף שבשו"ת נובי"ת חאו"ח סוסי' עב העלה, שדווקא בעושה מעשה יש להקל באומן, אבל בדיבור בלבד יש לחשוש שמשקר, אבל כאשר יש עוד צירופים, יש להאמין לרופא גם כשאומר עניין רפואי, ולא שדווקא כשעושה פעולה רפואית. וראה במג"א ריש סי' כ, שאין אומרים שאומן לא מרע אומנותו אלא דווקא כשיש קפידא גדולה, וכשהזיוף הוא לכל העולם, אבל אם הזיוף הוא רק לישראל – חוששים שמזיף; ובט"ז שם חילק בין מצב שעיקר הרווח בא מדבר התלוי בנאמנותו, שאינו נאמן. וראה עוד בשו"ת נובי"ת חאו"ח סי' עב; שו"ת חכם צבי סי' לט. [59] שו"ת אבן יקרה מהדו"ג סי' פב; שו"ת אבני נזר חיו"ד סי' רלה. [60] ראה מאמרו של הרב מ. אילן, תורה שבעל פה, יח, תשל"ו, עמ' ע ואילך. על פי המבואר ברש"י ע"ז כז א ד"ה רופא. [61] שו"ת מהריט"ץ ח"א סי' לו. וכמה בתי דין רבניים סמכו

אומרים הרופאים שאין סכנה במילה, במצב שלפי חז"ל והפוסקים יש בו סכנה, אין מלים את התינוק⁶⁷.

באיסורי דרבנן – הרופאים נאמנים באיסורי דרבנן, גם לשיטות הסוברים שאין נאמנותם וודאית, אלא מדין ספק, או מדין רוב⁶⁸. ונאמן רופא יהודי אחד באיסורי דרבנן, אף על פי שכבר התחזק האיסור⁶⁹.

ביקורת על קביעת הרופאים – יש הסבורים, שבדרך כלל סומכים על הרופאים מדין רוב, אבל במקרים שיש אפשרות לבחון את דבריהם לאור ניסיון מעשי, אז אין לסמוך על אומד דעתם בלבד, אלא להשתמש בניסיון⁷⁰; ויש הסבורים, שרופאים נאמנים דווקא בדבר שמתברר להם על פי הניסיון המוחשי, ואין הם נאמנים כאשר אומרים דבריהם על פי השערות וסברות מדעיות בלבד, ולכן כל זמן שלא נתברר גם לבעלי החכמה בעצמם על פי החוש והניסיון, אין סומכים עליהם באיסורי תורה שלא במקום פיקוח נפש⁷¹.

בעיות רפואיות פנימיות או חיצוניות – יש מי שכתבו, שהרופאים נאמנים רק בחבלות חיצוניות, כי הדברים ברורים והרופא יורד עד תכליתו, אבל במחלות פנימיות, אין לסמוך עליהם, כי אין עין הרופא שולטת בהם, והם דנים במצב רק על פי שכלם⁷².

קביעה רפואית וודאית או אפשרית – יש מי שכתבו, שאם הרופאים קובעים דבר שהוא מחוייב לפי מה שהם אומרים, ולא יתכן שהדבר הוא אחרת, או שהדבר נמנע שלא יתכן שהוא נובע מסיבה זו וכד', הרי הם נאמנים בתורת וודאי, אבל צריכים להביא ראיה מחכמת הרפואה שהמצב כדבריהם; ואם הם קובעים שהדבר אפשרי, אפילו אם לדעתם הדבר קרוב לוודאי, אלא שלא יכולים להוכיח כדבריהם, הרי דבריהם בתורת ספק⁷³.

רגליים לדבר – יש מי שכתבו, שהרופאים נאמנים דווקא אם יש רגליים לדבר שדבריהם נכונים⁷⁴, ואז מועילה קביעתם אפילו באיסורי תורה⁷⁵; ויש מי שכתבו, שרגלים לדבר מועיל רק באיסורי

[71] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קעה; הגרא"ה קוק, מאסף תורני שערי ציון, תרפ"א, חוב' א-ב, סי' א, וסי' ט; שו"ת מנחת יצחק ח"א סי' קצו אות ב. וראה עוד שו"ת מעיל צדקה סי' לד; שו"ת חכם צבי סי' מו; סדר"ט סי' קפח סק"ה. [72] כרתי ופליתי יו"ד סי' קפח סק"ה; שו"ת נודע בשערים חיו"ד סי' יב. וראה עוד בשו"ת מהרש"ם ח"א סי' כד, ושם ח"ג סי' קל. [73] שו"ת שב יעקב סי' מא. [74] שו"ת רדב"ז ח"א סי' תי; שו"ת פנים מאירות ח"א סי' יב; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קעה; שו"ת מהרש"ם ח"א סי' כד; שו"ת מחזה אברהם ח"ב חיו"ד סי' יח. [75] ערוה"ש יו"ד קפו סט. וראה שו"ת טו"ד מהר"ג ח"ב סי' נה-נו.

[67] שו"ת דעת כהן סי' פד, וסי' קמ-קמב; זוכר הברית סי' י; אות חיים ושלום סי' רסג; שו"ת מנחת יצחק ח"ג סי' קמה; שם ח"ה סי' יא אות ה. וראה עוד מאמרו של הרב מ. וינברגר, עמק הלכה-אסיא, תשמ"ו, עמ' 35 ואילך. וראה גם בע' השתנות הטבעים הע' 91 ואילך. [68] שו"ת נוביק חיו"ד סי' מט; הגרא"ה קוק, מאסף תורני שערי ציון, תרפ"א, חוב' א-ב, סי' א, וסי' ט. [69] ספר התרומה, הובא בב"י יו"ד סי' קפז. וראה בשיעורי שבט הלוי, סי' קפז, סק"ג. [70] שו"ת עבודת הגרשוני סי' כב; שו"ת מקדשי השם ח"א סי' פו, תשובת בעל חזון נחום. וראה מה שכתב בשו"ת מהר"ם שיק חאבה"ע"ז סי' ב.

דרבנן, אבל לא באיסורי תורה⁷⁶.

שיקול דעת או מציאות נראית לעין –
יש מי שכתבו, שרק בדבר התלוי בשיקול הדעת אין לרופא נאמנות, אבל בדבר התלוי במראה עינים, כגון שאמר שראה במראה שיש לאשה מכה במקור, ובכל מקרה שהרופא קובע עובדה על פי ידיעה ברורה ומוכחת, הרי הוא נאמן⁷⁷; וכן יש מי שכתבו, שאם קבעו רופאים ממצאים על סמך תוצאות של בדיקות דם המבוססות על מבחנים סטטיסטיים מהימנים, הרי הם נאמנים⁷⁸.

מועילה עדותם לאמת החזקה, ואינה עניין לשאלת נאמנות הרופאים בדרך כלל⁸². וכן אם כבר נתחזק הרופא והרפואה שלו, כגון שנתן תרופה מסויימת, או עשה ניתוח מסויים כמעשה שבכל יום, והוא מצליח באותם פעולות או ניתוחים – הרי הוא נאמן גם למקרים אחרים, ואין לפקפק על נאמנותו בעניינים אלו⁸³.

חומרא או קולא – יש מי שכתבו, שמה שאין סומכים על נאמנות הרופאים הוא דווקא להקל, אבל להחמיר וודאי סומכים עליהם⁸⁴.

רופא רגיל או רופא מומחה – יש מי שהבדיל בין רופא סתם לבין רופא מומחה לרבים, שהאחרון לא ישקר אומנותו בשום פנים ונאמן⁷⁹, ואפילו אם אינו מומחה לתחום אחר ברפואה, לא יגרום רעה לעצמו בכל דבר שמתעסק בו⁸⁰.

כדברים כלליים או במקרים פרטיים –
יש מי שכתבו, שהרופאים נאמנים רק בדברים עקרוניים וכלליים, שהמה מקובלים בדרך זו או אחרת בעולם, אבל אין לסמוך עליהם בגדר וודאות על גוף פרטי, היינו על חולה ידוע, או על מצב מסויים, כי הם אומרים דבריהם בהשערה ובדמיון, ולא מתוך ידיעה וודאית⁸⁵, והיינו דווקא בדברים התלויים באומד הדעת, אבל בדברים גלויים, נאמן הרופא בגדר וודאי גם בגוף פרטי⁸⁶; ויש מי שכתבו להיפך, היינו שעל גוף ידוע ועל מצב מוגדר סומכים על הרופאים לגמרי, ולא צריך לבחון את דבריהם, אבל כשהם

מחלוקת בין רופאים – אם הרופאים חלוקים ביניהם, אין לסמוך על דעת חלקם באיסורים שאינם קשורים לפיקוח נפש⁸¹.

במקום שיש חזקה – יש מי שכתבו, שכאשר דברי הרופאים מסתייעים בחזקה קודמת, שהמצב הוא אכן כדבריהם,

דבריו באוצה"פ סי' יג סקצ"ב אות א. [83] ב"ח יו"ד סי' קפז; ש"ך שם סקכ"ח; שו"ת ציץ אליעזר חט"ז סי' לב אות ד. [84] הגר"י אייבשיץ, הובאו דבריו באוצה"פ סי' יג סקצ"ב אות א. [85] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קנח, וסי' קעה; שם חאבה"ע"ז ח"ב סי' סא; חת"ס ע"ז ל א; חת"ס נידה כב ב; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' רמד. וראה עוד בשו"ת מהר"א הלוי ח"א סי' קסג. וראה בשו"ת שבט הלוי ח"ה סי' קבו, מה שהקשה על כך. [86] שו"ת חת"ס חאבה"ע"ז ח"א סי' טז.

[76] שו"ת בית שלמה (הר"ש סקאלא) סי' עז. [77] שו"ת פנים מאירות ח"א סי' יב; מרומי שדה (הנצי"ב), תשובה א שבסוף החידושים למס' נידה; שו"ת שם אריה חאבה"ע"ז סי' קיב; שו"ת מנחת יצחק ח"א סי' קכה אות ו; שם סי' קבו אות ב. [78] פסד"ר כרך ה עמ' 351, בעניין קביעת אבהות. [79] שו"ת חת"ס חאבה"ע"ז ח"א סי' מג. [80] תוס' ע"ז כז א ד"ה ברופא. [81] שו"ת מהר"ק שורש קנט; שו"ת חקרי לב חיו"ד ח"ג סי' פז. [82] הגר"י אייבשיץ, הובאו

לסמוך על רופא שאינו כשר להעיד כאשר בדבריו יש חיוב ממון, שעל זה צריכים עדים כשרים וידיעה ברורה⁹¹, שכן אין הולכים בממון אחר הרוב⁹².

בגרימת רע לזולת – יש מי שכתב, שאין לסמוך על רופאים בדבר הנוגע לאחרים להרע להם, כגון שקבעו הרופאים שמחלת אשה באה לה מזנות, שאם זו השערה בלבד, ועל ידי זה נבוא לחייבה בגט פיטורין, הרי גורמים לה רעה⁹³.

דברים עתידיים – יש מי שכתבו, שאין סומכים על הרופאים כשאומרים דברים של עתיד, כי יסוד נאמנותם משום שיכולים לברר אם שיקרו, וזה לא שייך כשעכשו אומרים על העתיד⁹⁴.

הרשומה הרפואית – רופא הכותב בתיק הרפואי של חולה שלו פרטים רפואיים, כגון שהאיש חסר כוח גברא, וזו סיבת פנייתו של החולה לרופא, הרי הוא נאמן על כך, אפילו אם הרופא עצמו אינו כשר לעדות, כי כך היא דרך אומנותו של הרופא, שכותב דברים כאלו בתיק הרפואי, והדברים הם אמת, כי על פיהם הוא מטפל בחולה, וממילא הוא בחזקת שלא מרע אומנותו⁹⁵.

עזרי (הגרא"מ שך) מהדו"ת הל' איסורי ביאה טו כז. ויש להעיר שלפי שיטת הראי"ה קוק, שערי ציון, כסלו תרפ"א, סי' א, וסי' ט, הולכים בממונות אחרי דברי הרופאים, כי בממונות הולכים אחרי אומדנא וסברא. [93] שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"א סי' ג. [94] שו"ת בית יצחק חאבהע"ז ח"א סי' ה; שו"ת חיים של שלום ח"ב סי' יט. [95] שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ג סי' מח.

אומרים דבר כללי, אין לסמוך עליהם ביחס למקרה פרטי, כי מי יאמר שהדבר הכללי מתקיים באותו מקרה⁸⁷.

טיפול או אבחנה – יש מי שכתב, שהרופאים נאמנים בכל הנוגע לטיפול ולתרופות, אך אינם נאמנים ביחס לסיבת המחלה⁸⁸.

בענייני טריפות בעלי חיים – אין סומכים על הרופאים, שאין להוסיף ואין לגרוע על הטריפות שמנו חז"ל, ואין בדעות המדעיות כדי לשנות ההלכה בנידון⁸⁹.

בעניין הגדרת פצוע דכא וכרות שפכה – יש מי שכתב, שלא מצינו שנאמרה הלכה למשה מסיני מי הוא פצוע דכא וכרות שפכה, אלא שקובע אם הוא יכול להוליד אם לאו, ודבר זה מסור להכרעת החכמים על פי מה שידוע לרופאים באותו זמן⁹⁰.

קביעת אבהות – בעניין נאמנות הרופאים והמדע ביחס לקביעת אבהות – ראה ערך אבהות.

בחיוב ממון – יש מי שכתב, שאין

[87] שו"ת משה האי"ש סי' כח. [88] שו"ת פרשת מרדכי חיו"ד סי' י. [89] רמב"ם שחיטה י יב-יג; שו"ת רשב"א ח"א סי' צח. וראה מאמרו של א. וסטרייך, משפטים כו(3):425, 1996. וראה עוד ע' טרפה הע' 170, וע' השתנות הטבעים הע' 140 ואילך. [90] שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ג ענף ב. [91] שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"א סי' ג. [92] ראה תוס' סנהדרין ג ב ד"ה דיני; תוס' ב"ק כו ב ד"ה קמ"ל; אבי

הכיפורים, אף שנפסק שסומכים על הרופאים בכך, ואפילו רופאים גויים¹⁰⁰ – יש מי שכתב, שבזמן הזה יש להתיישב בדבר, כי על כל חולי קל הם אומרים שיסתכן¹⁰¹, ורופאי ישראל העוברים במזיד על הלכות שבת ויום-הכיפורים הרי הם חשודים על אותו דבר, שאין לקבל עדותם באותו עניין¹⁰², ורופאים כאלו מייצעים בודון ליבם להדיח בענייני אכילת איסורים, ואכילה בתעניות¹⁰³, וצריך עיון אם לסמוך על הרופאים בזמנינו לעניין אכילה ביום-הכיפורים, כי לא שייך בזה חזקה שלא מרע אומנותו, שהרי אי אפשר לברר שמשקרים, כי גם אם לא יזיק הצום, אין זה ראייה שאמרו מלכתחילה דבר שקר¹⁰⁴.

ולעומתם יש שכתבו, שגם רופאים שמצד עצמם פקרו בתורה ואינם מתענים ביום-הכיפורים, מכל מקום יש בהם רבים אשר לא יאבו להכשיל אחרים, ויאמרו רק האמת הנראית להם, ומשום ספק פיקוח נפש יש להקל¹⁰⁵, ורוב הרופאים, בין הגויים ובין רשעי ישראל, עושים מלאכתם, ואין להם עסק בהסתה ובהדחה,

שני רופאים – גם אם אין סומכים על רופא אחד, מכל מקום אפשר לסמוך על שני רופאים מומחים, אפילו באיסורי תורה, אם כיוונו לדעה אחת זה שלא בפני זה, אם יש רגליים לדבר, ואם נתנו חוות דעתם בכתב, ואפילו אם אחד מהם הוא מחלל שבת או גוי, וגם צריך שהחכם מורה ההוראה יהיה אצל הרופא בשעת השאלה, כדי שיוכל לחקור היטב איך הרופא מגיע להכרעתו⁹⁶.

רופאים בזמן הזה – ביחס עליהם מצינו דעות שונות: רבים מהפוסקים במאות הקודמות ובימינו קבעו, שדווקא בזמנים אלו ירדה מאד נאמנות הרופאים, הן בגלל שמדע הרפואה התרחק מהאמת, ויש שינויים רבים בדעות הרופאים, ומחלוקות רבות ביניהם, ונסרחה חכמתם ואבדה עצתם; והן בגלל שהרופאים עצמם חשודים ביותר בעדותם, ודבריהם פחות נאמנים ממה שהיה בעבר⁹⁷, ורופאי ישראל בזמן הזה שמחללים שבת קודש, דינם כרופאי עכו"ם, ואין לסמוך עליהם⁹⁸, וצריך בדיקה רבה מאד אם לסמוך עליהם באיזה שהוא דבר⁹⁹. ולעניין אכילה ביום

מא; איגרת ביקורת להיעב"ץ עמ' מא, ועמ' מט; כרתי ופליתי יו"ד סי' קפח סק"ה; בני אהובה ח"ב, הל' אישות פכ"ה; שו"ת תשובה מאהבה ח"ג סי' שכה. [98] דעת תורה יו"ד סי' קפו ס"ח; שו"ת מהרש"ם ח"א סי' יג. [99] שו"ת דברי חיים ח"א חו"ד סי' לא; שם ח"ב חו"ד סי' עא. [100] ראה ע' יום הכפורים הע' 242 ואילך. [101] תפא"י יומא פ"ח סקכ"ו. [102] רוח חיים סי' תקנא אות ד. [103] הלכתא גבירתא יומא פ"ח מ"ה סק"א. [104] שו"ת רמ"ץ חאו"ח סי' לט אות יא. [105] שד"ח מערכת יוהכ"פ סי' ג אות ה.

[96] שו"ת שבות יעקב ח"א סי' סה; שו"ת דברי חיים ח"ב חו"ד סי' עז; שו"ת מהר"ש ענגיל ח"ז סי' קע; שו"ת מהרש"ם ח"א סי' יג; שם ח"ב סי' קעב; שו"ת מחזה אברהם ח"ב חו"ד סי' יח; שו"ת שאילת משה חו"ד סי' כז; שו"ת מנחת יצחק ח"ג סי' כו אות א; שיעורי שבט הלוי סי' קפו סק"ג. וראה עוד בשו"ת אגרות משה חאבה"ע"ז ח"ד סי' לג; שו"ת יביע אומר ח"ד חאבה"ע"ז סי' א. יש מביאים ראייה שצריכים שני רופאים, כי כתוב בגמרא "שאלו לרופאים" בלשון רבים. אך זו לא ראייה, כי כתוב גם ששאלו לחכמים, ובוודאי גם חכם אחד מספיק לפסוק הלכה. [97] ראה שו"ת שאילת יעב"ץ ח"א סי'

ולכן אין לחוש שמתכוונים לשקר, אלא אם ידוע דבר זה בבירור¹⁰⁶, ויש לסמוך על רופא מומחה בענייני פיקוח נפש, אפילו הוא גוי או מחלל שבת, וצריך לעשות מה שיאמר לעניין פיקוח נפש בשבת¹⁰⁷. וכן יש מי שכתבו, שאמנם בזמנינו גוף נאמנותם האישית של הרופאים היא במצב יותר גרוע ואי אפשר להאמינם, אך מאידך גיסא ניתן כיום לברר יותר את דבריהם על ידי בדיקות רבות ומדוייקות שנתחדשו (בדיקות דם, שתן, צואה, הדמיה, ביופסיות, ניתוחים וכד'), ולכן הרופאים נאמנים גם במכות פנימיות, וגם בהרבה השערות, גם על הכלל וגם על הפרט, והרי זה בגדר דבר העשוי להתגלות, שגם גויים נאמנים בהם¹⁰⁸.

להחמיר¹¹⁰, וכן לעניין יום הכיפורים יש מי שכתב, שהדבר תלוי בדעות עיני הפוסק, שיש רופאים שתענית יום הכיפורים קלה בעיניהם ומתירים אכילה שלא לצורך¹¹¹. ועוד יש מי שכתב, שאם אין רופא ישראל שומר תורה אלא רק רופא גוי, או ישראל מחלל שבת, בוודאי שומעים לו לחלל שבת ולאכול ביום הכיפורים, כי דבריו עושים ספק פיקוח נפש, אבל אם יש אפשרות לשאול רופא שומר תורה, יש לעשות כך¹¹², ואפילו במצבי פיקוח נפש החמירו כיום הפוסקים, שאם הרופא אינו דתי, והוא חשוד לזלזל במצוות, או שיש לחוש שהוא אינו מומחה כל כך, ולכן הוא מחמיר לחייב לאכול ביום-כיפור, יש לשאול עוד רופא¹¹³.

ה. פרטי דינים

כללי

חלק מהתשובות נכתבו על ידי הפוסקים בהתאם לעמדתם העקרונית בשאלה של נאמנות הרופא, ובהתאם לשיטותיהם ביחס לתנאי הנאמנות הזו, ולפיכך יתכן שפוסקים אחרים יסיקו הלכה אחרת במקרים פרטיים שונים.

יש מי שכתבו בשאלה אם לסמוך על רופאי ישראל מחללי שבת, או רופאים גויים בעניני פיקוח נפש בשבת, שהכל תלוי בשיקול דעתו של מורה ההוראה¹⁰⁹, ויש לחקור ולברר שמצד אחד אין הם מקילים יתר על המידה, כי הם מזלזלים במצוות, ואולי מתכוונים להכשיל, אך מאידך גיסא יש לברר שלא יחמירו יתר על המידה, באשר אינם יודעים את הציווי של 'וחי בהם', ושבמקום ספק סכנה אסור

סי' תריח ס"א ד"ה חולה; שו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' טו סופ"ח; שמירת שבת כהלכתה פ"מ הע' א. [110] שמירת שבת כהלכתה פ"ט הע' טו. [111] מטה אפרים סי' תריח סק"ב. [112] הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו בדברי הגרי"י זילברשטיין, בס' נשמת אברהם חאו"ח מהדורה שניה, עמ' שנב. [113] קוני' עת ללדת, הערות לפ"ב ס"ז, בשם הגרי"ש אלישיב; שו"ת חשב האפוד ח"ב סי' ק, בשם הגאון מטשעבין. וראה עוד מה שכתב הגרי"י נויבירט בנידון

[106] הגר"מ פיינשטיין, הלכה ורפואה, ח"א עמ' קל. וראה מאמרו של הגרי"א הרצוג, נועם, כד, עמ' שג ואילך. [107] שמירת שבת כהלכתה פ"ב סכ"א. [108] שו"ת מהרש"ם ח"א סי' יג, וסי' כד; שם ח"ב סי' עב, וסי' קפב; שם ח"ו סי' צב; שו"ת תשורת שי סי' תכו; שו"ת אמרי יושר ח"א סי' קס; שו"ת מהר"ש ענגיל ח"ז סי' יב; שו"ת שם אריה סי' יב; שו"ת מחזה אברהם ח"ב חיו"ד סי' יח; שו"ת שבט הלוי ח"ה סי' קכו; שיעורי שבט הלוי סי' קפו סק"ג. [109] ביאורה"ל

חציצה בטבילה – אשה שציוו אותה הרופאים שלא תחוף ראשה במים רק בייך, יש לשאול לרופאים אם היין מסבך השערות, ואם אומרים שאינו מסבך, יש לסמוך עליהם¹²⁰.

מילה – מאמינים לרופא שלא למול תינוק מחשש סכנה, אבל אין מאמינים לו למול תינוק, כאשר מבואר בש"ס ופוסקים שיש סכנה במצב כזה¹²¹.

נידה – בדין נאמנות הרופא בענייני נידה – ראה ערך נדה וזבה.

בענייני אבן העזר

שוטה – יש אומרים, שרופא שהוא מומחה לרבים נאמן לקבוע שאשה היא שוטה, ושאינן תקנה למחלתה לעניין היתר מאה רבנים, ואפילו אם הוא רופא גוי, ואפילו אם לא העיד בפנינו, אלא שהביאו ממנו מכתב רפואי¹²², וכן יש מי שכתב להיפך, שאם הרופאים אומרים שיש תקווה שתתרפא משטותה, אין להתיר לו לשאת אשה אחרת¹²³; ויש מי שכתבו, שרופא נאמן להעיד שכעת אין האשה צלולה בדעתה, אבל אינו נאמן על העתיד

בענייני אורח חיים

שבת – מותר לצאת בשבת רק בקמיע שהכותב התמחה בו, כגון שכתב לחש אחד בשלוש איגרות, וריפאו שלושתם שלושה בני אדם, ונאמן הרופא לומר על עצמו שהוא מומחה לעניין קמיע¹¹⁴. והוא-הדין שנאמן על הקמיע לומר שהיא מומחית, ולא חושדים בו שיכווין להכשיל¹¹⁵. הטעם: משום עד אחד נאמן באיסורים, ולכן גם כשמרוויח או שיש לו כבוד מזה – נאמן¹¹⁶.

מחללים שבת עבור חולה על פי דברי רופאים¹¹⁷.

מאכילים חולה ביום-כיפור על פי דברי הרופא¹¹⁸.

בענייני יורה דעה

אוטם ברחם – יש מי שכתב, שהרופאים נאמנים לקבוע שאשה שסבלה מאוטם ברחם נרפאה כבר, ואין חשש של איסור הוצאת זרע לבטלה, ואפילו רופא גוי נאמן בזה¹¹⁹.

[120] שו"ת מהרי"ק שורש קנט; רמ"א יו"ד קצט ב. וראה בשיעורי שבט הלוי שם סק"ה. [121] שו"ת דעת כהן סי' קמ-קמב; זוכר הברית סי' י; אות חיים ושלום סי' רסג; שו"ת מנחת יצחק ח"ג סי' קמה; שם ח"ה סי' יא אות ה. וראה עוד בע' מילה הע' 532-533. [122] שו"ת מהר"ם שיק חאבהע"ז סי' ב-ג; שו"ת לבושי מרדכי חאבהע"ז סי' פ, וסי' פב; שו"ת נחלת יהושע חאבהע"ז סי' ג; משנת ר"א סי' ד. וראה בשו"ת וישב משה ח"א סי' יז. [123] שו"ת שאילת שלום מהר"ת סי' רעד.

העדפת רופא דתי, הובאו דבריו בנשמת אברהם חח"מ סי' שו סק"א. [114] ירושלמי שבת ו ב; טוש"ע או"ח שא כו. [115] מ"ב שם סק"ג. [116] שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ה סי' יח סכ"ו. [117] ראה באריכות בע' שבת. וראה לעיל הע' 38 ואילך והע' 62 ואילך. [118] ראה באריכות בע' יום הכפורים. וראה עוד בעניין נאמנות רופא גוי לעניין יוהכ"פ במאמרו של האדמו"ר מצאנז, בשבילי הרפואה, ט, תשמ"ט, עמ' ז ואילך. [119] שו"ת כתב סופר חאבהע"ז סי' כו. וראה באוצה"פ סי' כג סקי"ז אות ו.

אינן מיניקות כלל, ואין בזה סכנה לוולד, כי יש תחליפי חלב, בוודאי שיש לסמוך על הרופא האומר שהחלב ארסי, ואפילו אם אינו מומחה כל כך¹³⁰.

הריון – יש מי שכתב, שאין הרופאים נאמנים לומר על אשה שאינה מעוברת¹³¹.

עקרונות – אשה ששהתה תחת בעלה ולא ילדה, וכל הרופאים קבעו שהיא עקרה, ולא תוכל ללדת עוד, הרי הם נאמנים, ויכול הבעל לגרשה אפילו אחרי שנתיים או שלוש שנים; ואם הרופאים חלוקים בדעותיהם, לא יכול לגרשה¹³². ואם כבר שהתה עשר שנים ולא ילדה, והרופאים קובעים שסיבת העקרות הוא ממנה, הרי הם נאמנים¹³³.

נהוג ומקובל בבתי הדין שבקביעת מצב של עקרות אצל הבעל או האשה סומכים על דברי הרופאים, ואם קבעו הרופאים שרוב בני האדם מסוגו של איש או אשה שנתבעים לגרש בגין עקרות אכן אינם מסוגלים להוליד, יש לראותם כעקרים, וכופים לגרש¹³⁴.

צרעת – הרופאים נאמנים לקבוע מצב של צרעת, כדי לכפות את הבעל לגרש את

לומר שלא תבריא¹²⁴, ואין להתיר על סמך זה חרם דרבנו גרשום, כי יתכן שבעתיד כן תוכל למצוא תרופה¹²⁵, וכן יש מי שכתב להיפך, שאם אמרו הרופאים שהאשה שנתשטית היא לה רפואה אינם נאמנים, ומתירים לו לשאת אשה על אשתו¹²⁶.

יש מי שכתב, שההיתר של רבנו גרשום להתיר בנשתטית הוא לאו דווקא בשוטה מפורסמת לכל העולם, אלא גם במקרה שהרופאים קובעים שהיא שוטה, ומכאן נתייסד הנהוג בבתי הדין לסמוך על עדויות הרופאים בנידון, ואפשר לומר שעל דעת כן לא החרימם רבנו גרשום¹²⁷.

הנקה – יש מי שכתב, שאם הרופאים אומרים שההנקה תזיק לוולד, אין לסמוך על עדותם להתיר לגרושה מינקת להינשא, אלא אם כן יש צירוף של הוכחות ואומדנות נוספות¹²⁸; ואם יש חזקה שחלב האם הזיק לשני ילדים, והרופאים מעידים שחלב האשה הזו הוא ארסי, מועילה עדותם לאמת החזקה, ואינה עניין לשאלת נאמנות הרופאים בדרך כלל¹²⁹; ויש מי שכתב, שאם רופא קבע שחלב של אשה הוא ארסי לוולדה, הרי הוא נאמן להחמיר בפיקוח נפש, ובפרט בזמנינו שהרבה נשים

על נאמנות הרופאים בענייני הנקה והיתר נישואין – ראה ע' הנקה הע' 211 ואילך. [131] שו"ת חיי עולם נטע סי' נג. וראה הערת העורכים באוצה"פ סי' יג סק"ה; שערים המצויינים בהלכה סי' קמה סקב"א. [132] שו"ת חקרי לב חיו"ד ח"ג סי' פז. וראה בשו"ת משפטי צדק ח"ג סי' ג. [133] מחנה אפרים, הל' שבועות, סי' ב. [134] בי"ד רבני ת"א, תיק מס' 7121 / לה, הדיינים ח. צימבליסט, ע. אוולאי, ש. דיכובסקי (פסד"ר ח"י עמ' רמא).

[124] שו"ת חיים של שלום ח"ב סי' יט. וראה לעיל הע' 94. [125] שו"ת אבני צדק (טיטלבוים) סי' א. וראה באוצה"פ סי' סקע"ג אות יח, מה שהעירו על תשובה זו. [126] שו"ת בית יצחק חאבהע"ז ח"א סי' ה. וראה עוד בע' שוטה הע' 304-305. [127] שו"ת היכל יצחק חאבהע"ז ח"א סי' ח. [128] שו"ת האלף לך שלמה חאבהע"ז סי' סו. [129] הגר"י אייבשיץ, הובאו דבריו באוצה"פ סי' יג סקצ"ב אות א. [130] שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ח.

הפלה – בדין נאמנות הרופא לעניין הפלה – ראה ערך הפלה.

בענייני חושן משפט

רוצח – הרופאים נאמנים לאמוד את המצב הרפואי של הנרצח, ולקבוע אם הוא מת מחמת המכה שהכהו הרוצח¹⁴². וכן נאמנים הרופאים להכריע אם יש למכה מסויימת רפואה או לא, ובדרך זו מוגדר הנרצח אם הוא טריפה או שלם, ועל פי זה ממיתים את הרוצח¹⁴³.

מלקות – הרופאים נאמנים לאמוד את מידת כוחו של החוטא לעמוד במלקות, ומספר המלקות שלו¹⁴⁴.

נזק וריפוי – בדיני ממונות, שאומדים את הנזק והריפוי, מחייבים ממון על פי הערכה רפואית זו¹⁴⁵.

במתנת שכיב מרע – שעמד בין חולי שציווה בו, לבין חולי שמת ממנו, שאומדים על פי רופאים, אם מתמת חולי ראשון מת, מתנתו מתנה, ואם לאו אין מתנתו מתנה¹⁴⁶.

אשתו¹³⁵. ואפילו לשיטת הסוברים, שסומכים עליהם לקבוע את מהות המחלה, כגון לעניין שחין ונכפה, אין לסמוך עליהם בוודאות בעניין קביעת סיבת המחלה, כדי לחייב בעל לגרש את אשתו, שזה תלוי באומדנא והשערה בלבד¹³⁶.

גיטין – האומר לאשתו, הרי זה גיטך מהיום אם מתי מחולי זה, ועמד והלך בשוק, וחלה ומת, אם מחמת חולי הראשון מת, הרי זה גט, ואם לאו – אינו גט¹³⁷, ונאמנים הרופאים לקבוע דבר זה¹³⁸. ויש מי שכתבו, שבזמן הזה אין אנו בקיאים, ולכן אין לסמוך בזמן הזה על אומדנת הרופאים¹³⁹.

גיל קטנה – רופא מומחה נאמן לקבוע גיל האשה לגבי קידושי קטנה ומיאון¹⁴⁰.

סריס – יש מי שכתב, שהרופאים נאמנים לקבוע שאדם הוא סריס מלידה במקרה שהיה עם גיד קטן ביותר, וכמעט שלא היו לו אשכים, אף על פי שהיו לו שערות, ולפיכך אין אשתו צריכה חליצה כלל¹⁴¹.

בביאור הגר"א שם סק"א. וראה בע' השתנות הטבעים הע' 197, בעניינים שונים שאין אנו בקיאים בזמן הזה. [140] פסד"ר כרך א חוב' ב. [141] שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"א סי' קסב. [142] ספרי במדבר לה טז יח; סנהדרין ע"א; רמב"ם רוצח ג א-ו; שם ד ג-ה. וראה לעיל הע' 20 ואילך והע' 29 ואילך, פרטי המצבים השונים השונים. [143] רמב"ם רוצח ב ח. וראה לעיל הע' 16 ואילך. [144] מכות כב א; רמב"ם סנהדרין יז ב-ג. [145] ב"ק צ"א א; רמב"ם חובל ומוזק ב יג טו; טוש"ע חו"מ תב יז-יח. [146] גיטין עב ב; ב"ב קנ"א ב; רמב"ם זכיה

[135] שו"ת מהרי"ט ח"ג חאבהע"ז סי' יד. ומביא שם שכן דעת המהריב"ל והמר"י אבן לב, אבל הגר"י באסן חלק על כך. [136] פסד"ר כרך א חוב' 5, עמ' 136. [137] גיטין, עב א; רמב"ם גירושין ט יח; טוש"ע אבהע"ז קמה ז. וראה בעניין זה בשו"ת מהרלב"ח סי' נב; שו"ת מבי"ט ח"ג סי' פג. [138] שו"ת נודע בשערים סי' יב; שו"ת מקדשי השם ח"א סי' פו, תשובת בעל חזון נחום; הגרא"ה קוק, שערי ציון, כסלו תרפ"א סי' ט; שו"ת היכל יצחק חאבהע"ז ח"א סי' ח. וראה לעיל הע' 33 ואילך. [139] המהר"ם מרוטנברג סי' ל להל' אישות; רמ"א אבהע"ז קמה ט. וראה

האשה בזמן הדימום המחזורי מכונה נידה⁶, שפירושה מרוחקת⁷, ומכאן גם המושג נידוי, שהוא הרחקה של אדם מהחברה בגלל מעשים בלתי מקובלים⁸. כמו כן משמש המושג נידה באופן מושאל מצב של זוהמה וטומאה⁹; או דווה¹⁰, שפירושה חולה¹¹.

בחז"ל נקראת נידה גם בשם דיסתנא, והוא לשון פרסית לדרך נשים¹². מובא בחז"ל כי בגליא¹³ ובכרכי היס¹⁴ קורים לנידה גלמודה, היינו גמולה ומובדלת מבעלה.

זבה¹⁵ אף הוא כינוי לאשה בעת שרואה דם היוצא מהרחם, אם כי יש לו משמעות הלכתית שונה מהנידה, וכמבואר להלן.

גדרי הנידה והזבה והלכותיהם מתחלקים לשלוש דרגות בשלוש תקופות: נידה של תורה, נידה של חכמים, ונידה של בנות ישראל¹⁶. מדין תורה, אשה הרואה דם הבא מן הרחם צריכה להמתין שבעה ימים, בין אם ראתה רק טיפת דם אחת, ובין שראתה כל שבעת הימים ברציפות, ומשפסקה לראות ביום השביעי טובלת בליל שמיני, וטהורה לבעלה.

וראה רמ"א יו"ד קפד א. [5] ראה משנה נידה ט ח. [6] 'עת נדתה' – ויקרא טו כה. [7] תרגום אונקלוס ויקרא שם; רמב"ן ויקרא יב ד. וראה להלן ברקע ההיסטורי על מנהגי הריחוק של אשה בזמן המחזור בישראל ובעמים. [8] ראה ישעיה סו ה; עמוס ו ג. [9] ראה – יחזקאל ז יט; איכה א יז; עזרא ט יא. [10] ויקרא כ יח. [11] א"ע ויקרא שם. [12] תענית כב א, וברש"י שם. [13] ר"ה כו א. [14] סוטה מב א. [15] ויקרא טו יט. [16] ראה מאירי ברכות לא א.

גוי – בדין נאמנות רופא גוי – ראה ערך גוי.

הנהלת בית חולים – בדין נאמנות הנהלת בית חולים של גויים – ראה ערך בית חולים¹⁴⁷.

נְדֵה וְזָבָה

א. הגדרת המושג

הנידה והזבה הן נשים הרואות דם שמקורו ברחם בזמנים ידועים.

הדימום המחזורי מכונה במקרא ארח כנשים¹, או דרך נשים².

בחז"ל נקרא הדימום המחזורי סתם דם, או ווסת, או מדווה. ווסת מובנו חוק, דרך ומנהג³, או שמובנו זמן ומועד⁴. עתים משמש המונח ווסת לתופעות הנילוות למחזור, ולא דווקא לדימום עצמו⁵.

בימינו משמש המושג ווסת לציון הדימום המחזורי של האשה.

ומתנה ח כו; טושו"ע חו"מ רנ ב. וראה לעיל הע' 25. [147] הע' 78-79. וראה עוד בשו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קיט. [1] בראשית יח יא. וראה ערוך ע' ארח, שהכוונה לאורח ומבקר, ולעומת זאת במלבי"ם עה"פ משמע שהכוונה לארח ודרך, כמו חדלו ארחות (שופטים ה ו). [2] בראשית לא לה. וראה מלבי"ם בראשית יח יא, ההבדל בשימוש בין דרך לארח. [3] ראה משנה נדרים סו א; ב"ב קמו א, ורשב"ם שם; סנהדרין קא א. וראה ערוך ע' וסת. [4] ריטב"א שבעות יח ב, בשם הרמ"ה.